فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، سال ششم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۵، صص ۲۰۵-۱۷۹

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۰۶۰۲۰۸

دین و دولت در اندیشه فتح الله گولن براساس چارچوب تحلیلی اسپرینگز

حسن مجیدی [۱]
دانشیار گروه علوم سیاسی دانشگاه امام صادق (ع) (نویسنده مسئول)
مهدی پیروزفر [۲]
کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه امام صادق (ع)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰٤/۱۷ **تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰٦/۲۸**

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

چکیده

جریان اسلامگرای اجتماعی که امروزه با نام فتح الله گولن (خوجا افندی)شناخته می‌شود، استمرار و یا به تعبیردیگر زیرمجموعه گروه نورجیه می‌باشد. در واقع گولن و اسلام اجتماعی مدنظر او یا نگاه او به مقوله دین و دولت از این جهت مهم به نظر می‌رسد که او با استفاده از مبانی اسلامی تلاش کرده تا سکولاریسم و یا به تعبیری دیگر جدایی دین و دولت را تئوریزه کرده و در مقابل جنبش‌های اسلامگرای سیاسی قرار دهد. بنابراین این مقاله درصدد است تا چهارچوب تحلیلی چهارمرحله ای اسپرینگز را بر گولن منطبق کرده و مشاهدات، مساله شناسی، آرمان شهرسازی و راه حل‌های او برای رسیدن به جامعه مطلوب را مورد مطالعه قرار دهد. در نتیجه به صورت خلاصه می‌توان ادعا کرد که گولن مشکلات اصلی جهان اسلام را در فقر، تفرقه و افراط گرایی و علت این مشکلات را جهل و استبداد حاکم بر جهان اسلام می‌داند و تلاش می‌کند آرمانشهری ایجاد نماید که در آن تغییرات اخلاقی بر تغییرات ساختاری اولویت داشته باشد.در نتیجه ایشان تنها راه حل این مشکلات را در اسلام غیرسیاسی و نوزایی مبتنی بر آموزش و دموکراسی و تساهل می‌داند. البته یافته‌های مقاله نیز نشان می‌دهد که جنبش او در همین راستا اقدام به تأسیس یک امپراطوری بزرگ آموزشی، اقتصادی و تبلیغاتی در سراسر جهان کرده وتلاش می‌نماید از چین تا بالکان و از آفریقا تا اروپا شاهد نخبگانی باشد که همگی ملهم از امپراطوری او و آرمان‌های جنبش او باشند.

واژه‌های کلیدی: اسلام اجتماعی، فتح الله گولن، نوزایی آموزشی، نورجو، ترکیه نوین، سکولاریسم، ناسیونالیسم ترکی

1. majid118@gmail.com
2. mahdipiroozfar1371@gmail.com

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

مقدمه:

پرسش از چرایی و چگونگی روابط انسانها با دولت و نحوه تعامل نهاد دولت با خدا، همواره ذهن بشر را به خود مشغول کرده و یکی از دغدغه‌های اصلی او بوده است. در حقیقت رابطه نهاد دین و نهاد دولت (در نظر وعمل)، از جمله مسائل دامنه دار و مناقشه برانگیز در عالم سیاست بوده و ذهن بسیاری از اندیشمندان عرصه‌ی سیاست را درگیر کرده است.به عبارت دیگر بسیاری از اندیشمندان عرصه سیاست تلاش کرده‌اند تا رابطه دین و دولت و نحوه تعامل آنها را مورد بررسی قرار داده و نظریاتی در این زمینه ارائه نمایند. این مساله به قدری مهم بوده که در سده‌های میانه کشاکش اصلی میان دو قدرت برتر روحانی و دنیایی، کلیسایی و غیردینی، ساسردوتیوم[1] و رگنوم[2] یا پاپ و امپراطور، و به زبان دوره جدیدتر کشاکش کلیسا و دولت، محتوای عمده بحث‌های سیاسی را تشکیل داده است.(عالم،۱۳۹۲: ۱۵-۱۶ الف) البته این تلاش‌ها تا تاریخ جدید اروپا که در وجوه اصلی خود با عصری که به عصر «رنسانس» یا «نوزایی» معروف شده است استمرار یافت.(پولادی، ۱۳۹۲: ۱) ادامه همین بحث دامنه دارِ تعامل دین و دولت در جهان اسلام نیز وجود داشت و اندیشمندان بیشماری شروع به نظریه پردازی در این عرصه نموده وسعی کردند تا به سؤالات این عرصه پاسخگو باشند. بنابراین اندیشمندان مختلف از فارابی در کتاب آراء اهل المدینه الفاضله گرفته تا ماوردی در احکام السطانیه (قادری،۱۳۹٤: ۷٤) و سایر اندیشمندان مانند غزالی، ابن سینا، ابن طفیل، ابن باجه و ابن رشد و ... تلاش خود را به کار بستند تا بتوانند به این سؤال مهم پاسخگو باشند. البته لازم به ذکر است که علیرغم پاسخ‌های متفاوت و گاه متضاد اندیشمندان مختلف در این رابطه، این بحث همچنان ادامه دارد و در سالیان اخیر بویژه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران پویایی دو چندانی یافته است. در حقیقت با استقرار نظام سیاسی اسلامی در ایران است که غرب عنوان «اسلام سیاسی» را می‌شناسد و رهبری آن را به ایران نسبت می‌دهد(برزگر و خانی آرانی، ۱۳۹۰: ۱۲٦) و اندیشمندان مختلف در تقابل و یا تأیید این جریان شروع به نظرپردازی های جدید و عملیاتی برای اجتماعات خود می‌کنند، که از جمله این اندیشمندان می‌توان به فتح الله گولن اشاره کرد. در واقع گولن نه تنها به نظریه پردازی در عرصه دین و دولت پرداخته، بلکه با بنیانگذاری یک امپراطوری بزرگ آموزشی سعی کرده است تا به

1.Sacerdotium

2. Regnum

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

سال ششم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۵

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

ترویج خاموش و آرام ایده‌هایش بپردازد و برای خود محل نفوذ عمیقی در میان نخبگان بیابد. البته جایگاه و محبوبیت شخص گولن نیز در پیروزی این طرح بی تأثیر نبوده است.

چند وقت پیش،وقتی نشریات معتبر جهان «فارن افیرز»[1] ارگان رسمی شورای خارجی آمریکا،«فارن پالسی» ایالات متحده و «پراسپکت»انگلیس از خوانندگانشان خواستند که مهم‌ترین روشنفکران عرصه عمومی را مشخص کنند کسی نمی‌توانست پیش بینی کند، یک عالم دینی ترک با اختلاف بسیار زیادی مقام اول را از آن خود کند.البته او در کشور خود برای نظم سکولار تهدید به حساب می‌آمد و در حال حاضر در ایالات متحده به سر می‌برد.(ملک اف،۱۳۸۹: ۷۹-۸۰ و کوهی: ۱۳۸۸/۰۹/۱۱)

بنابراین با وجود این که فتح الله گولن نظریه اسلام پرداز اسلام اجتماعی به عنوان رقیبی در مقابل اسلام سیاسی مشهور است،(Grinell, 2009: 7) بررسی دیدگاه‌های او در مورد جامعه مطلوب و انتظارات او از دین و دولت و نیز حریم هرکدام از آنها نه تنها لازم بلکه ضروری است. در نتیجه با توجه به مطالب ذکر شده سؤال اصلی این تحقیق این است که دین و دولت در اندیشه‌های گولن چه جایگاهی دارد؟ البته برای رسیدن به پاسخ این سؤال باید به چند سؤال دیگر نیز پاسخ داده شود.مثلاً در ابتدا باید ذکر شود که نگاه گولن به مقوله دولت چگونه است؟ نگاه ایشان به مقوله دین چگونه است؟ آیا ایشان دین را داخل امر دولت می‌داند؟ یا معتقد به جدایی دین و دولت است؟

لازم به ذکر است که در این مقاله از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده و فرضیه این تحقیق این است که دین و دولت در اندیشه گولن دو نهاد جدا از هم می‌باشند که نباید در کار یکدیگر دخالت داشته باشند.دولت وظیفه دارد اوضاع جاری مردم را بهبود بخشد و دین مکلف است که او را به خدا رساند. بنابراین دین و دولت دوساحت جدا از همدیگرند.

۱.چارچوب مفهومی:

۱,۱ دولت:

واژه دولت واژه‌ای متعلق به دوران مدرن است و از لحاظ لغوی به یک اجتماع سیاسی نظم یافته که به وسیله یک حکومت کنترل می‌شود اطلاق می‌گردد وگاهی بر خود حکومت نیز

1.Forein Affairs

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

بار می‌گردد.(Hornby,۱۳۸٤و نوروزی خیابانی، ۱۳۹۱: ۵۰۰) بنابراین اگرچه در نظریات اولیه،دولت به عنوان چهارچوب حقوقی و سیاسی نیرومند تلقی شده است،(وینسنت، ۱۳۸۹: ۱۹۹) اما اصطلاح دولت، در علوم سیاسی، معمولاً به دو مفهوم متمایز،ولی مرتبط با هم به کار رفته است.در نتیجه گاهی دولت به مجموعه خاصی از «افراد و حاکمان»گفته می‌شود که هریک با خصوصیات و ویژگیهایی، اعم از ضعف‌ها و فضیلت‌های شخصی، وظایف عمومی را در جامعه‌ای و در زمانی معین انجام می‌دهند.در این معنی، دولت مترادف با حکام و کسانی است که قانون را وضع،اعلام و اجرا می‌کنند.گاهی نیز، دولت به مجموعه خاصی از «نهادهای برتر»، یعنی به سازمانها و شیوه‌های منظم پذیرفته شده‌ای چون مجلس شورای اسلامی و هیات وزیران گفته می شودکه در طول زمان و فارغ از سلیقه‌های افراد به انجام آن (قانونگذاری)می‌پردازند. بدین ترتیب می‌توان در تعریف مختار اعلام کرد: «دولت مجموعه‌ای از افراد و نهادهاست که قوانین فائقه در یک جامعه را وضع، و با پشتوانه قدرت برتری که در اختیار دارند،اجرا می‌کنند.»(فیرحی، ۱۳۹٤: ۱۰الف).

۱,۲حکومت:

حکومت،بازوی اجرایی و حامل اقتدار دولت است و در قرن میانه به معنای حکمرانی به کار برده می‌شد. بنابراین دولت را می‌توان تکامل یافته حکومت محسوب کرد.(مجیدی و شفیعی قهفرخی، ۱۳۹۱: ۱۳۰)

در واقع مردم نمی‌توانند به هدف‌های مشترک دست بیابند، مگرآنکه بدرستی سازمان بیابند و قواعد معین طرز عمل را بپذیرند.کارگزاری که در سطح جامعه مسئول اجرای این قواعد رفتار است و اطاعت را تأمین می‌کند، حکومت نامیده می‌شود. سازمان یافتگی سیاسی یا حکومت برای موجودیت دولت اساسی است. در حقیقت، هیچ دولتی بدون حکومت وجود ندارد، گرچه حکومت بدون دولت وجود داشته است. واژه «حکومت» به سرزمین اشاره ندارد. حکومت کارگزاری است که بدان وسیله اراده دولت متبلور می‌شود، بیان می گردد و جامه عمل می‌پوشد. دال معتقد است: «هر حکمرانی‌ای بتواند در درون محدوده ارضی معین به منظور اجرای مقررات خویش دعوی انحصار استفاده مشروع از زور را با موفقیت به کرسی نشاند، حکومت خوانده می‌شود». به عبارت دیگر همانگونه که لیکاک گفته است برای به وجود آمدن حکومت «صرف وجود اطاعت از نیروی برتر کافی است.»(عالم، ۱۳۹۲:

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

۱۴۳-۱٤٤ ب)در نتیجه باید بگوییم این حکومت‌ها هستند که دولتها را اداره می‌کنند. بنابراین برای شناخت حکومت‌ها، باید نهادهایی را بشناسیم که سیاست‌ها را می‌سازند، آن‌ها را اجرا می‌کنند و درباره آنها به قضاوت می‌نشینند.(ر.بال و پیترز، ۱۳۹۰: ۲۰۳)

۱,۳ دین:

واژه «دین» پیشینه زبان شناختی طولانی‌ای دارد که در مجموع بر نوعی تعهد معنوی نزد پیروان آن دلالت می‌کند.این واژه در «گاهان» زرتشت به صورت «da-e-n» در زبان پهلوی به شکل« den»، در لاتین با «religion» و در زبان عربی به صورت «الدین» آمده است.(افتخاری، ۱۳۸۵: ۷۳ و علیزاده، ۱۳۷۱: ۸۵-۸٦)

دین را می‌توان مجموعه به هم پیوسته‌ای از باورها و اندیشه‌های برگرفته از وحی الهی در رابطه با جهان، انسان و جهان پس از مرگ تعریف کرد که هدف آن، هدایت انسان به سوی روش بهتر زیستن و کامل‌تر شدن است.(عمید زنجانی، ۱۳۸۵: ۷٤) بنابراین اگرچه واژه «دین» در موارد گوناگونی به کار می‌رود، اما به اجمال می‌توان آن را مجموعه‌ای از عقاید،اخلاق و احکام دانست. البته دین از نظر مفهومی و مصداقی متمایز است و رویکردهای متفاوتی به آن وجود دارد. در رویکرد اخلاقی به دین، موضوع نوعی تعهد اخلاقی بین فرد و کانون ماورایی، و لذا دربردارنده وظایف تعیین شده به امر مرجع الهی خواهد بود. در رویکرد روانشناختی، دین به احساس روانشناختی فردی برابر کانونی ماورایی تقلیل می‌یابد و احساس وابستگی به مطلق احساس فردی محدود می‌شود و نقش کانون الهی به حداقل می‌رسد. در رویکرد جامعه شناختی، دین به مجموعه‌ای از باورها، اعتقادات و شعائر متناسب با شرایط زمانی و مکانی جوامع تلقی می‌شود. دین در این رویکرد پدیده‌ای اجتماعی است. در رویکرد فردگرایانه دین راهبردی به امر رستگاری به شمار می‌رود که فرد را از قید وبندهای بیرونی رهایی می‌بخشد و به خویشتن راستین رهنمون می‌شود. در رویکرد الوهی نیز،دین بر اساس مفهوم امر مقدس تعریف و شناسانده می‌شود.(افتخاری، ۱۳۸٦: ۷۵-۸۰) بنابراین مقولاتی دینی هستند که به امر مقدس مرتبط باشند.پس می‌توان گفت دین حداکثری همه ساحت‌های زندگی بشر را قدسی در نظر می‌گیرد(حقیقت، ۱۳۹۳: ۵۹) و لذا اصول و مبانی دینی بر همه افعال، گفتار و باورهای دینداران حاکمیت دارد. از این رو فعل، قول یا اندیشه‌ای را نمی‌توان سراغ گرفت که آکنده از هنجارهای دینی نباشد.

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

۲.چارچوب نظری:

دین در دو شکل خرد(ایمان وعمل کارگزاران)و کلان(پیوند نهاد دین با سیاست و نیز تشریع قانون در امور سیاسی)می‌تواند با دولت در ارتباط باشد. البته در این زمینه اندیشمندان بیشماری شروع به ارائه الگو نموده‌اند که تمام الگوها را می‌توان در ذیل الگوی دووجهی اندماج-تجزی جمع کرد. با این حال برای اندیشمندان نه جداسازی دین ودولت و نه اندماج این دو، امر آسانی نبوده است. اما از نظر عقلی می‌توان مناسبات مختلفی میان دین و دولت متصور بود؛ازجمله این مناسبات دوگانگی و دوئیت است، به معنای نفی این همانی دین ودولت. در این نظریه دین ودولت از حیث منشأ متفاوتند و ثانیاً وجود یکی بدون دیگری در عالم عمل قابل تحقق است.البته با فرض این که دین امر قدسی را دربرمیگیرد.نسبت دیگر ناهمسنخی است،اینکه دین و دولت یک جنس نیستند،لذا از هم جدا هستند.نظریه بعدی آن است که دین و دولت نه بیگانه‌اند و نه یگانه.دو پدیده متفاوت اما به هم مرتبط‌اند؛ لذا بود و بقای یکی در عین بی اعتنایی به دیگری تقریباً محال است(البته در صورتی که دین را در معنای قدسی آن محدود ندانیم).نسبت دیگر این است که وجود یکی مستلزم نابودی دیگری است.رابطه دیگر این است که هیچیک برای دیگری علت نیست. رابطه دیگر همبستگی است؛هر دو منشاهای متفاوتی دارند. اما هم تغییری‌های منظم و معنادار از تداخل وتبادلات جاری میان دین ودولت برمی خیزد (شجاعی زند، ۱۳۸٦: ۱٤٥-۱٤۷)برخی محققان نیز انواع دولتها را به اعتبار عقیده به سه نوع تقسیم کرده‌اند: دولت سکولار، دولت ایدئولوژیک و دولت دینی. دولت سکولار در اساس بر جدایی دین از سیاست استوار بوده، هرگونه مرجعیت دین در زندگی سیاسی را انکار می‌کند. دولت ایدوئوژیک نیز دولتی است که تنها یک روایت دارد. لیکن دولت‌های ایدئولوژیک دچار توهم استغنا و گرفتار «پندار کمال» هستند.معیار دینی بودن یک دولت نیز «استناد» به دین و پذیرش مرجعیت دین در زندگی سیاسی است. به عبارت دیگر منبع نهایی اقتدار در این دولت‌ها«خداوند» است.(فیرحی،۱۳۹٤: ۲۲ ب)البته خود دولت دینی نیز به صور مختلف تعریف شده است که به شرح زیر می‌توان به آنها اشاره کرد.دولت دینی مستند به دین و پذیرش مرجعیت دین در زندگی سیاسی است.دولت دینی عموماً دولت‌هایی هستند که به درجات مختلف در نقش دولت، سازوکار عمل و غایات دولت به آموزه‌های دین استناد می‌کنند. دولت دینی به معنای دولت در جامعه دینی،یعنی سرزمینی که

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

ساکنانش دین دارند، دولت دینی یعنی دولتی که حافظ و مجری شریعت و آموزه‌های دینی است. دولت دینی دولتی که فرمانروایان و زمامداران آن شرایط و اختیارات خاصی دارند که در نصوص دینی ذکر شده است. دولت دینی یعنی دولتی که نه تنها ارزش‌های حاکم بر زندگی سیاسی و نیز شرایط زمامداران، رهبران و حاکمان از ناحیه دین تبیین می‌شود، حتی شیوه مدیریت عمومی جامعه هم به وسیله دین بیان می‌شود.(فیرحی، ۱۳۹٤: ۲۳-۳۱الف) بنابراین نه تنها دیدگاه‌های مختلفی نسبت به دین و دولت وجود دارد بلکه دیدگاه‌های اندیشمندان در مورد دولت دینی نیز متفاوت است.

۳.چهارچوب تحلیلی:

ما در این مقاله برای تحلیل بهتر از نظریه بحران اسپرینگز استفاده کرده‌ایم.نظریه بحران اسپرینگز چهار مرحله دارد که هر مرحله بر مرحله قبلی بنیاد نهاده می‌شود.در مرحله اول، نظریه پرداز به شناسایی بحران‌ها وشکست های جامعه می‌پردازد. اکثر نظریه پردازان،آثار خود را در زمانی نگاشته‌اند که به طور فزاینده احساس می‌کردند جامعه‌شان دچار بحران است. بنابراین اولین مسئله مشاهده وشناسایی مشکلات و بحران‌های جامعه است. مشاهده بی نظمی، عقل و احساس آدمی را به حرکت درآورده و وی را به سمت و سوی مرحله دوم، که تشخیص علل آن‌ها است، سوق می‌دهد. در مرحله سوم،نظریه پرداز به بازسازی ذهنی جامعه سیاسی می‌پردازد و آرمان شهری در ذهن خود تجسم می‌کند. در گام آخر نیز نظریه پرداز با توجه به اقدامات انجام شده در مراحل قبلی به ارائه درمان وراه حل می‌پردازد. بنابراین پس از شناسایی شکست‌های نظام سیاسی، پس از تشخیص علل شکست‌ها؛ پس از ترسیم نظام سیاسی احیاء شده، نظریه پرداز باید پیشنهادات علمی خود را ارئه کند. (اسپرینگز، ۱۳۷۰: ۳۸-٤٥)

مراحل نظریه	بحران اسپرینگز
مرحله اول	مشاهده وشناسایی بحران‌ها
مرحله دوم	تشخیص علل
مرحله سوم	بازسازی ذهنی جامعه(آرمان شهرسازی)
مرحله چهارم	ارائه راه حل

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

۴.پیشینه تحقیق:

گولن از جمله اندیشمندان به نام اسلامی است که آراء او در سال‌های اخیر بسیار مورد توجه مردم کشورهای مختلف قرار گرفته است. برای اثبات این مدعا و محبوبیت بالای ایشان اشاره به نظر سنجی «فارن افرز» و «فارن پالسی» کافی است. اگرچه در سالهای اخیر تحقیقاتی در مورد گولن در ایران صورت پذیرفته ولی هیچ یک از تحقیقات «دین و دولت»را در آراء گولن مورد بررسی قرار نداده است. بنابراین اگرچه ملک اف «هم زیستی مسالمت آمیز در اندیشه فتح الله گولن»، بولنت ارس و کاها عمر «جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه و اندیشه گولن در این زمینه» را نگاشته و بر نزدیکی آراء گولن با جنبش‌های لیبرالی غربی اشاره کرده‌اند و هم چنین بکیم آگای «جنبش عملگرایانه گولن»، آقای نصر «پراگماتیسم گولنی»،آقای نوازنی و صالحی «جنبش اجتماعی–سیاسی وی»و رسول نوازنی «اسلام ترکی تقابل با اسلام انقلابی: مروری بر آراء گولن» را نوشته و بر جنبه‌های عملگرایانه جنبش گولن تاکید نموده‌اند، ولی هیچ کدام از آنها به جایگاه دین ودولت در آراء گولن توجه نکرده‌اند. بنابراین بررسی دین و دولت در اندیشه‌های گولن برای شناخت بیشتر جریان ایشان نه تنها لازم بلکه ضروری است.

۵.زندگی و زمانه فتح الله گولن:

گولن در سال ۱۹۴۱ در روستایی از توابع ارزروم در یک خانواده محافظه کار مذهبی و در عین حال ملی گرا متولد شد.گولن از پدربزرگش ملأ احمد تأثیر بسیاری پذیرفته بود و به کمک او بود که از کودکی با زندگی صوفیانه و زاهدانه، علم آموزی به همراه فراگیری دین،کم خوردن و به جا خوابیدن و خدمت به انسانها خو گرفته بود. وی سه سال نخست دوره ابتدایی را در دبستانی دولتی گذراند اما در سال ۱۹۴۹به خاطر مهاجرت کاری پدرش به دهکده‌ای دوردست، دیگر نتوانست به مدرسه برود. با این حال وی با خودآموزی توانست تحصیلاتش را ادامه دهد و مدرک دیپلم متوسطه را بدون رفتن به مدرسه بگیرد. (Gulen: 2006/Haziran/10) در این فاصله وی همچنان به آموزش مذهبی و حفظ و تفسیر قرآن، آموزش زبان عربی و احادیث پیامبر(ص) به همراه سنت معنوی تصوف علاقه نشان می‌داد و تحت نظر استادانی چون محمد لطفی افندی بود.(نوازنی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۵۲–۱۵۳) البته آموزش مذهبی گولن تحت نظر استادان برجسته مکتب صوفی سبب شد تا در سال ۱۹۵۹

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

از سوی مرکز ریاست امور مذهبی ترکیه به امامت مسجد شهر ادیرن در شمال غربی ترکیه نزدیک مرز یونان منصوب و در سال۱۹٦٦ به عنوان خطیب در شهر ازمیر،سومین شهر بزرگ ترکیه به فعالیت مذهبی خود ادامه دهد. گولن در سال ۱۹٦۳ نیز مجموعه درس‌هایی پیرامون آثار مولانا را در ارزروم آغاز کرد و همزمان با شرکت در جمعیت‌های ضد کمونیستی و جذب جوانان دانشجو، خشم اقتدارگرایان لائیک را برانگیخت.همین اقدامات سبب شد تا پس از کودتای نظامی سال ۱۹۷۰ به مدت هفت ماه به زندان افتد.(ارس و دیگران، ۱۳۸۱: ٦۲)در حقیقت تحول اساسی در فعالیت گولن در اواسط دهه ۷۰ میلادی به وجود آمد. وی که تا این زمان برای مقابله با کمونیسم و چپ گرایی در ترکیه، به تدریس در مدارس عمومی روی آورده بود، در سال ۱۹۷۷ به شمال اروپا سفر کرد و با ترک‌های مهاجری آشنا شد وآنها را دعوت کرد تا از طریق تشکیل جنبشی، هویت فرهنگی و مذهبی خویش را حفظ نمایند. این سفر نقطه عطفی در زندگی گولن بود، چراکه در جذب مهاجران ترک تبار اروپا به سوی خود موفق شده بود وهم اینان بودند که بعدها اعضای اصلی جنبش وی را تشکیل دادند. البته گولن قبلاً نیز در راستای تشکیل چندین جنبش تلاش‌هایی از خود نشان داده بود. به عنوان مثال ایشان در سال ۱۹۷۵ اردوهای تابستانه تحت عنوان «اردوهای نور» را برای نوجوانان خانواده‌های کم درآمد راه اندازی نمود و در آنجا به تدریس متون دینی و تعالیم نورسی پرداخت و به دانش آموزان آموخت که چگونه هویت اسلامی خود را در جامعه‌ای سکولار و افراطی حفظ نمایند. وی تا سال ۱۹۸۰ به همکاری با ریاست امور مذهبی ترکیه ادامه داد تا این که در نهایت استعفا داد. (Gulen: 2006/Haziran/10) البته باید بدانیم که اسلام ترکیه به شدت تحت تأثیر قرائت صوفیانه از اسلام است و به همین جهت است که اسلام ترکیه را «اسلام صوفی» می‌نامند؛(نوروزی فیروز،۱۳۹۱ : ۷۳) گرچه تلاش‌هایی جهت رشد اسلام انقلابی در ترکیه نیز صورت پذیرفته است.(Erbakan,2014: 36)

۵،۱ سرچشمه‌های فکری گولن

نورجی ها از شیخ سعید نورجی معروف به بدیع الزمان که هم عصر آتاتورک بود،پیروی می‌کنند.رساله نور مهم‌ترین اثر مذهبی این گروه است که مبین اصول اساسی آن نیز می‌باشد. نورجی ها علاقه‌ای به مشارکت در امور سیاسی از خود نشان نداده و در بین خود دارای درجاتی چون دوست، برادر و طلبه می‌باشند.روزنامه ینی آسیا از انتشارات این طریقت است

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

که پس از توقیف در ۱۹۸۰ اکنون به نام «ینی نسیل»(نسل نو)منتشر می‌شود.این طریقت ارتش، آموزش و پرورش و سازمانهای امنیتی را مناسب‌ترین جا برای تبلیغ عقاید خود می‌داند.(مرادیان، ۱۳۸۵: ٥٧٤)

فتح الله یکی از رهبران نورجی هاست که از عناصر مؤثر در خارج از ترکیه نیز محسوب می‌شود.نامبرده (گولن)از قدرت مالی فراوانی برخورداربوده و بخش مهمی از آموزش‌های مدارس و دانشگاه‌ها ،توسط وی هدایت می‌شود؛به گونه‌ای تنها یک هزار مدرسه را در ترکیه و کشورهای آسیای مرکزی اداره می‌کند.

۶.تبیین اندیشه‌های گولن پیرامون دین و دولت براساس نظریه بحران اسپرینگز:

٦,١ مشاهده و شناسایی مشکل جامعه:

به نظر می‌رسد که تقریباً تمام نظریه پردازان سیاسی از مشاهده بی نظمی در زندگی سیاسی آغاز می‌کنند (اسپرینگز،۱۳۷۰: ٤٣).بنابراین گولن با مشاهده مشکلات جامعه ترکیه و جهان مدرن ، سعی کرد تا این مشکلات را حل کند.مهم‌ترین مشکلات جامعه ترکیه از دیدگاه گولن افراط گرایی ارتش و کودتاهای پی در پی آنها در سالهای ۱۹٦۰، ۱۹۷۱ و ۱۹۸۰ و کودتای پنهان آنها در ۱۹۹۷ بود که باعث شکل گیری بی ثباتی در ترکیه می‌شد.البته گولن بسیار مراقب بود که خصومت و دشمنی ارتش را برنیانگیزد.(ارس و دیگران،۱۳۸۱: ۷۰-۷۱)

گولن اظهار می‌داشت که دشمنان اسلام و معظلات اصلی ترکیه «فقر»و«تفرقه» می‌باشند که راه مبارزه با آن تلاش و کوشش می‌باشد و با دست یابی به رشد اقتصادی می‌توان با هرسه معظل مبارزه کرد.(Gulen, 2006: 11)فتح الله گولن تلاش‌های آتاتورک و حامیان ایشان برای حذف اسلام و تقلید کورکورانه از غرب را نیز نادرست می‌پنداشت.(ایگدمیر ودوستان ،۱۳٤۸: ۱۵۳ و Lovell, 2011: 187)و معتقد بود که دخالت دولت در امور مذهبی برخلاف سکولاریسم است. از نظر گولن، بزرگ‌ترین دشمن اسلام،مادی گرایی و خداناباوری بود. ایشان هم چنین به شدت با افراط گرایی و تروریسم مخالفت می‌ورزید و مشکلات اسلام و به ویژه ترکیه را در افراط گرایی دینی می‌دید.گولن معتقد به لزوم جدایی مطلق دین و حکومت از یکدیگر نیست ولی با وجود پذیرش ضمنی سکولاریسم آنگلوساکسونی(شکل معتدل سکولاریسم) با لائیتیسه تندروی کمالیستی به شدت مخالف است. (نوازنی و دیگران،۱۳۹۳:

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

۱۵۸) گولن تضعیف ناسیونالیسم ترکی را حربه دشمنان می‌دانست و معتقد بود به هرنحوی باید به تقویت ناسیونالیسم ترکی پرداخت.(Gulen,2016: 15) لازم به ذکر است که سیر شکل گیری ناسیونالیسم ترکی تاریخچه‌ای عمیق دارد ولی می‌شود به صورت مختصر بیان داشت که مفهوم ناسیونالیسم آزادیخواهانه عثمانی که نامق کمال به صورت ادیبانه‌ای طرح و بیان کرده بود با ترکسیم ایام جوانی ضیاء گوک آلپ ترکیب شد و ناسیونالسیم سیاسی ترکیه را به عرصه وجود رسانید(رابینسون، ۱۳٤۷: ۲۳)

٦,۲ تشخیص علل و عوامل مشکلات جامعه:

پس از شناسایی مشکلات جامعه به عنوان عامل اصلی شکل گیری فعالیت‌های جریان گولن، تبیین برخی علل واقع گرایانه در رشد این جریان مهم به نظر می‌رسد.

در حقیقت جریان گولن در تشخیص و تحلیل علل و عوامل مشکلات جامعه ترکیه و جهان اسلام به صورت بسیار دقیقی عمل کردند.آن‌ها با تشخیص ترکیه و جمهوری‌های ترک زبان به عنوان کانون فعالیت خود،تمامی تلاش‌های خود را معطوف به این بخش‌ها نمودند و آرام آرام به مناطق دیگر جهان از آسیا تا اروپا و آفریقا رخنه کردند.(ارس و دیگران،۱۳۸۱: ٦۸) در واقع ترکیه‌ی محصور در چنگال لائیتیسه افراطی آتاتورکی و جمهوری‌های ترک زبان تازه استقلال یافته از یوغ کمونیسم مناطق خوبی برای رشد فعالیت‌های گولن محسوب می‌شدند.(مفیدی احمدی، ۱۳۹۳: ۱۷۸) گولن علل اصلی مشکلات ترکیه و جهان اسلام را در بی اطلاعی و بی سوادی مردم ورشد افراط گرایی و قرائت‌های رادیکال از اسلام می‌دانست. (محمدی و جوانمرد، ۱۳۹۳: ۱٥٦) به اعتقاد گولن هیچ ارتباطی میان اسلام وتروریسم نیست و توسل برخی از مسلمانان به تروریسم و اقدامات به گفته او آنارشیستی بدلیل عدم درک صحیح آنان از آموزه‌های اسلامی است.وی در این زمینه بخشی از قصور را متوجه دولت‌های حاکم بر جوامع اسلامی می‌داند که اجازه درک مناسب و دقیق از اسلام را به مسلمانان نداده‌اند.(نوازنی و دیگران، ۱۳۹٤: ۱٦۷) گولن هم چنین استبداد موجود درکشورهای اسلامی را از عوامل دیگر مشکلات جوامع مسلمان می‌داند و بر انتخابی بودن حکومت تاکید می‌کرد. دیدگاه گولن درباره«انتخابی بودن نظام سیاسی»از سوی مردم را می‌توان نزدیک به نظر «عبدالرزاق» دانست. عبدالرزاق در کتاب معروف خود با عنوان «الاسلام والاصول الحکم» بیان داشت که مسلمانان آزادند براساس «عقول بشری»و «تجارب انسانی»نظام سیاسی را برپا

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

دارند که بهتر بتواند خیرو سعادت آنها را تأمین کند.گولن بر گفت و گوی اسلام ودموکراسی نیز تاکید کرده و یکی از علل مشکلات جهان اسلام را عدم شکل گیری این ارتباط ذکر می‌کند(Danforth, 2008: 84) و با پیروان آتاتورک که معتقد بودند ترکیه و جوامع اسلامی نباید عرصه درگیری‌های دینی–مذهبی باشد، همراهی می‌نماید((Genel kurmay Başkanlığı, 2001: 100

بنابراین با توجه به مطالب ذکر شده به صورت خلاصه باید گفت که فتح الله گولن مشکلات جهان اسلام را در جهل می‌داند و معتقد است که عرفی گرایی معتدل بهترین راه حل برای مشکلات ترکیه و جهان اسلام است.(نوازنی و دیگران،۱۳۹۳: ۱۵۸) در حقیقت فتح الله گولن آموزش مدرن و اتکا به اخلاق و ارزش‌های اسلامی را چالش بزرگ مسلمانان در هزاره جدید می‌داند. او در نوشته‌های خود می کوشدبه پرسش‌هایی پاسخ گوید که برای حفظ هویت نسل جوان مسلمان که در کشورهای غربی زندگی می‌کنند دارای اهمیت است. مثلاً پرسش‌هایی از این دست که «چرا پیامبر همزمان چندین همسر را اختیار کرده است؟» گولن تعدد زوجات را سنتی برخاسته از اسلام نمی‌داند و با اشاره به پیشینه تاریخی آن، دلایل خود را در مورد چند همسری بیان می‌کند.

بنابراین ایجاد نهادهای آموزشی خصوصی و فعالیت‌های اجتماعی–فرهنگی از یک سو و دیدگاه‌های گولن مبنی بر سازگاری ارزش‌های اسلام با لائیتیسه (جدایی دین و دولت) از سوی دیگر و هم چنین مخالفت آشکار با اعمال خشونت آمیزی که به نام اسلام صورت می‌گیرد، از او چهره‌ای موافق با سیاست‌های دولت‌ها و مطلوب مسلمانانی ساخته است که می‌کوشند با حفظ هویت فرهنگی و دینی، خود را آماده پذیرش اصول اولیه دموکراسی و ورود به کشورهای اروپایی کنند.(ناقد، ۱۳۸۵: ۷۸)

گولن معتقد است که «انرژی شخص برای خدمت کردن از اعتقادات سرچشمه می‌گیرد و خدمت کردن به جامعه‌ای که شخص در آن زندگی می‌کند مهم‌ترین راه جلب رضایت خداوند و دست یابی به بهشت ابدی است.»این استدلال مشابه همان چیزی است که وبر «اصول ریاضت دنیوی» یا همان اصول لازم برای توسعه سرمایه داری می‌داند.(ارس ودیگران،۱۳۸۱: ۷۸) فتح الله گولن در اشاره به مشکلات جهان اسلام می‌گوید:اگر به تحلیل جریان‌های نوظهور در جهان اسلام بپردازیم،خواهیم دید که متاسفانه به گزینه اول(اصلاح

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی –پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

خود اسلام) بیشتر اقبال نشان می‌دهند و از گزینه دوم(تحول در احوال مردم) غافلند. در حالی که به گمان او ضروری است به جای هر کار دیگری،اینک اصلاح گرایی اسلامی را در قالب رویکردی عمل گرایانه و با هدف تغییر در مردم و توسط به کارگیری خود مردم دنبال کنیم. به نظر گولن استقلال ملی و فرهنگی تنها در صورتی به دست خواهد آمد که مسلمانان بتوانند برحسب اعتقادات خود جهان مدرن را شکل دهند،نه این که آن را از اساس انکار کنند و یا رسیدن به آن را از محالات بپندارند و اصلاً سراغ آن نروند. در نتیجه گولن مشکل اصلی جامعه اسلامی را در دیدگاه‌های مادی و ضددینی مدرن از یک سو و برداشت‌های رادیکال از دین که علوم طبیعی و انسان را در جهت غرب قلمداد کرده و دارای محتوای شیطانی هستند می‌داند.گولن می‌گوید هرچند وظیفه آموزش در حالت عادی واجب کفایی است، اما با اهمال و سستی‌هایی که در این عصر قابل مشاهده است ،یکی از والاترین واجبات است. (Gulen,2003: 246) در واقع به نظر گولن استقلال ملی و فرهنگی تنها در صورتی به دست خواهد آمد که مسلمانان بتوانند برحسب اعتقادات خود جهان مدرن را شکل داده و جامعه‌ای مدرن بر پایه اصول اخلاقی اسلام استوار نمایند(مرادیان، ۱۳۸۵: ۵۸٦)، نه این که آن را از اساس انکار نموده و یا رسیدن به آن به آن را از محالات بپندارند و اصلاً سراغ آن نروند. (آگای و سعادتی، ۱۳۸٦: ۳۲)

٦,۳بازسازی ذهنی جامعه؛ آرمان شهرسازی:

پس از تبیین مشکلات جامعه از دیدگاه جریان گولن، اکنون بازسازی ذهنی و ترسیم ویژگی‌های ایده آلیسم مدنظر این گروه معتدل گریز ناپذیر است:

٦,۳,۱جهان شمولی:

نخستین آرمانشهر مدنظر گولن گسترش حوزه‌های تحت سلطه این جریان در تمام جهان است. در واقع گولن یک آرمانگراست.آرمانش تشکیل تمدنی جهانی است که در آن تغییر اخلاقی در جامعه بر ایجاد تغییر ساختاری و نهادی الویت داشته باشد(Grinell, 2009: ۱۰). از دید وی زمانی که جامعه از افرادی اخلاق مدار تشکیل شود بطور خود به خود جامعه‌ای سرشار از مهرورزی و مداراجویی نیز تشکیل خواهد شد.در نتیجه احساسی هماهنگ و ارگانیک میان ابناء بشر بوجود خواهد آمد.وی در این باره می‌نویسد:«قوی‌ترین ارتباط میان افراد در خانواده، جامعه و ملت برپایه محبت بوجود می‌آید.(نوازنی و دیگران،۱۳۹۳:۱٦۷)

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

در همین راستا پس از فروپاشی شوروی و سقوط دیوار آهنی، فتح الله گولن، شاگردان و هواداران خود را تشویق کرد تا دامنه فعالیت‌ها و اندیشه‌های خود را به فراسوی مرزهای ترکیه گسترش دهند؛ او در این مسیر به حمایت تجار و بازرگانان متمولی دلگرم بود که پیشتر اعلام کرده بودند در گسترش ایده‌های گولن به خارج از مرزهای ترکیه حاضر به مساعدت هستند. گولن توجه ویژه‌ای به کشورهای جدا شده از شوروی سابق و نیز کشورهای حوزه بالکان داشت.هوادارن گولن در کشورهایی چون، چین، بوسنی و هرزگوین، دانمارک، آلمان، انگلستان، کامبوج، هلند، فرانسه، فلیپین، کره جنوبی، تانزانیا، چچن و تایلند امکانات آموزشی خاصی مستقر کردند.(آگای و سعادتی،۱۳۸٦: ۳۱) این فعالیت‌ها به قدری گسترده بوده که رئیس دیوان عالی کشور ترکیه احساس خطر کرده و شکایت نامه‌ای علیه گولن تنظیم نموده است. او در این شکایت نامه اعلام می‌دارد:

«... گروه گولن از سال ۱۹۹۲م تا امروز،در ٥٤ کشور، از جمله آذربایجان، افغانستان، قزاقستان، قرقیزستان، ازبکستان، روسیه، مغولستان، پاکستان، هندوستان، چین، تایلند، کره، کامبوج، اندونزی، فلیپین، مجارستان، رومانی، بلغارستان، آلبانی، آلمان، انگلستان، آفریقای جنوبی، مغرب، اکراین، استرالیا، ٦ دانشگاه و کالج، ۲۳٦ دبیرستان، ۲ مدرسه راهنماییی، ۸ مدرسه زبان و مرکز کامپیوتری، ٦ مرکز پیش دانشگاهی، و ۲۱ خوابگاه طلاب و جمعاً ۲۷۹ موسسه علمی را تأسیس کرده و برای این مدارس و مؤسسات ۱,۵ میلیارد دلار سرمایه گذاری کرده است...»(بدل، ۱۳۸۳: ۲۹٦) در حقیقت می‌توان نتیجه گیری کرد که گولن در راستای ایده جهان شمولی خود می‌خواهد از بالکان تا چین شاهد نخبگانی باشد که ترکیه را الگوی خود قرار داده‌اند.(نوروزی فیروز، ۱۳۹۱: ۷۵) مدارس گولن در همین راستا حتی دانش آموزان غیرمسلمان را می‌پذیرند و به دلیل کیفیت آموزشی بالا و شاید هم استفاده از زبان انگلیسی به عنوان زبان اصلی آموزش، فرزندان نخبگان و مقامات دولتی در کشورهای گوناگون را جذب خود می‌کنند.درحقیقت گولنیست ها معتقدند که علم در تمام عرصه‌های زندگی، محراب وجود آدمی است.(Gulen, 2003: 2)

٦,۳,۲ امپراطوری آموزشی:

پس از پایان جنگ سرد میان دو بلوک شرق و غرب شاگردان وهواداران گولن بیش از پیش بر دامنه فعالیت‌های آموزشی خود در کشورهای مختلف از تانزانیا گرفته تا چین افزودند

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

و تلاش کردند تا امپراطوری آموزشی عظیمی را پایه گذاری نمایند؛ چراکه اعتقاد داشتند، آموزش مقدمه تمامی وظایف دیگر است. (Gulen, 2003:20) البته این برای نخستین بار بود که یک گروه اسلامی نظام آموزشی خود را با موفقیت به خارج از مرزها صادر می‌کرد.در واقع وجه جذاب و شگفت انگیز این امپراطوری بزرگ آموزشی این بود که گسست میان دو عرصه «اسلامی» و «سکولار» را تا حدود زیادی‌ترمیم می‌کرد و این دوگانه به ظاهر متخالف را که سالها در ممالک اسلامی غیر قابل آشتی می‌نمود، ازمیان بر می‌داشت.(Isgandarova, 2014: 1) در واقع گولن معتقد بود: مسلمانان باید آموزشی را در پیش بگیرند که به ادغام آنان در جهان معاصر منتهی شود.(ملک اف،۱۳۸۹: ۸۵)به عبارت دیگر می‌توان گفت که گولن در آراء خود به عقیده رایج در تمدن اسلامی که بر اصالت دانش تکیه دارد، تاکید می‌کند. (فیرحی،۱۳۹٤: ۱۰٤ ج و میراحمدی و رضائی پناه ،۱۳۹٤: ۹۵) البته شعار اصلی گولن نیز«ساخت یک مدرسه بهتر از ساخت یک مسجد » است و پیروان وی نیز دز اواخر دهه ۸۰ میلادی، شروع به ساخت مدارس و خوابگاه‌های دانش آموزی در کشور هلند نمودند و این فعالیت را از سال ۱۹۹٤ به بعد در آلمان نیز انجام دادند و به طوری که تا سال ۲۰۰۹ تعداد مدارس این جنبش به ۵۰ مدرسه در سراسر اروپا رسید. لازم به ذکر است که در کلاس‌های درس مدارس گولن مسائل مذهبی چندان مورد بحث قرار نمی‌گیرند.زبان اصلی تدریس انگلیسی و یا زبان کشور میزبان است و تنها در برنامه‌های فوق برنامه به مسائل مذهبی پرداخته می‌شود.(نوازنی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱٦٤) در واقع عقاید گولن در باب آموزش بسیار به دیدگاه‌های القرضاوی نزدیک است؛ چراکه القرضاوی نیز بر آموزش تاکید کرده و معتقد است که اسلام قبل از اهتمام به قانون، به تعلیم و تربیت اهتمام می‌ورزد؛ چراکه قوانین جامعه را نمی‌سازند بلکه این تربیت مستمر است که جامعه را می‌سازد.(القرضاوی، بی تا: ۳٤)

٦،۳،۳ امپراطوری اقتصادی:

فعالیت‌های اقتصادی طرفداران گولن که از شرق ترکیه آغاز شد ، از چنان گستردگی و قابلیتی برخوردار است که از آنها به «ببرهای آناتولی» یا «ببرهای سبز» یاد می‌شود.موسسه اروپا ESI در سال ۲۰۰۵ بررسی گسترده‌ای از ببرهای آناتولی به عمل آورد. این گزارش با عنوان «کالونیست های اسلامی» به چاپ رسید. این جنبش هم چنین در سال ۱۹۹٦ بانک اسلامی «آسیا فاینانس»را با هدف جمع آوری پول جهت سرمایه گذاری در جمهوری‌های

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

ترک زبان و جلب توجه بازرگانان ترکیه به سوی کشورهای تازه استقلال یافته شوروی و تحکیم مناسبات با این کشورها تأسیس کرد که مبتنی بر بهره نیست.در واقع شرکت‌های اقتصادی گولنی ها در اقتصاد ترکیه از موقعیت‌های ممتازی برخوردارند و دارای شهرت جهانی می‌باشند. از جمله مهم‌ترین نهادهای جنبش گولن انجمن بازرگانان مستقل (MUSI-AD) است که با اتکا به اندیشه‌های گولن تأسیس شده و ارتباط اسلام با سرمایه داری را تبلیغ می‌کند.(نوروزی فیروز،۱۳۹۱: ۷۲-۷۶)

ممکن گفته شود که فعالیت‌های اقتصادی وابسته به جنبش گولن به بخشی از یک اقتصاد جایگزین تبدیل شده است.این جنبه از جنبش گولن با تمرکز بر کار و تلاش‌های مستمر و منضبط که از ارزش‌های ملی-مذهبی انگیزه گرفته است آن را با جنبش پروتستانی قرن شانزدهم قابل قیاس می‌سازد.همانگونه که وبر در کتاب کلاسیک خود با عنوان اخلاقیات پروتستان و روح سرمایه داری می‌گوید:«ارزش‌های مذهبی-معنوی می‌توانند مردم را به کارسخت و انباشت ثروت ترغیب و تشویق کنند.»(ارس ودیگران،۱۳۸۱: ۷۸) گولن نیز چنین عقایدی را تبلیغ می‌کند .در واقع گولن را «ماکس وبر»جهان اسلام می‌نامند،زیرا در باب فعالیت‌های اقتصادی در اسلام توانست انگیزش لازم را در میان طرفداران خود برای تولید ثروت ومصرف آن در راستای اعتلای جامعه اسلامی ایجاد نماید.بنابراین اسلام ترکی گولن، اسلامی فردگرایانه و طرفدار کسب و کار هرچه بیشتر با نیت خدمت به خلق است.(نوروزی فیروز، ۱۳۹۱: ۷۲)

٦,٣,٤ امپراطوری تبلیغی:

گولن در صدد است از کارآمدترین ابزارهای موجود جهت ترویج اندیشه‌های خود بهره مند شود.رسانه بازوی تبلیغاتی جنبش گولن است.در بخش مطبوعات از مجله «سیزینتی» و روزنامه «زمان»استفاده می‌برد.(ملک اف، ۱۳۸۹: ۷۷-۹۸) روزنامه زمان در ۱۵ کشور و حوزه‌های مختلفی همچون حوزه بالکان، آذربایجان و آسیای مرکزی و ...با هدف گسترش ارزش‌های اسلامی مدنظر گولن به چاپ می‌رسد.شبکه تلوزیونی سامان یولو و ایستگاره رادیویی بروج از دیگر ابزازهای تبلیغی جنبش گولن محسوب می‌شود.شبکه سامان یولو در شب‌های جمعه خطابه‌های گولن را پخش می‌کند و گفته می‌شود چهار میلیون مخاطب دارد. این شبکه بدون این که محصولات خود را در قالب مراسم سنتی دینی تولید کند، پیام‌های

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

خود را در فیلم‌ها و سریال‌های خود بازتاب می‌دهد.مجموعه کلید اسرار، از محصولات این شبکه است. گولن هم چنین در سال ۱۹۹٤ انجمن نویسندگان و روزنامه نگاران را تأسیس کرد.(نوروزی فیروز،۱۳۹۱: ۷٦) در واقع گولن هدف خود را تغییر ذهنیت و نگرش مردم عادی و ترویج نوعی محافظه کاری سنتی قرار داده است و برای رسیدن به جامعه‌ی آرمانی خود، از شبکه وسیعی از رسانه‌های دیداری–شنیداری در اختیار خود اقدام می‌کند.(نوازنی و دیگران،۱۳۹۳: ١٦٥)در نتیجه سایت‌های اینترنتی،کانالی هستند که هدایتگران جنبش از آنها برای متمایز کردن خود از دیگران و تبلیغ برنامه‌های اسلامی‌شان به دنیای خارج استفاده می‌کنند.(کاظمی و ویسی،۱۳۹۱: ۱۳۰)

هم چنین پیروان گولن برای ترویج عقاید وی سازمان‌های گوناگون را تأسیس کرده‌اند،به عنوان مثال«بنیاد معلمان ترک» ماهنامه‌ای به نام سیزینتی«بدون سانسور»،و دو نشریه علمی با عناوین ینی امیت«امید نوین» و فونتین«سرچشمه» منتشر می‌کنند.آنان هم چنین سمپوزیوم‌های ملی و بین المللی، میزگرد و کنفرانس‌هایی در راستای اهداف خود برگزار می‌کنند.(ارس و دیگران،۱۳۸۱: ٦٦–٦٧) بنابراین می‌توان گفت گولن در راستای ترویج اهداف خود شبکه‌ای عظیمی از رسانه‌ها را در اختیار دارد که در راستای ترویج پنهان اندیشه‌های او تلاش می‌کنند.

٦,٣,٥ امپراطوری عثمانی و ناسیونالیسم:

گولن امروزه داعیه دار الگوی ایجاد تمدن اسلامی در جهان اسلام است و در این راستا تبلیغ می‌کند که تنها الگوی موفق برای ایجاد جامعه اسلامی و حتی تمدن اسلامی، مدلی است که در اختیار ترکیه می‌باشد.مدلی که مبتنی بر قرائتی مدرن براساس تجربه عثمانی از اسلام می‌باشد و از این روست که آنها را «نوعثمانی» نام نهاده‌اند.(Gulen: 2016: 15) البته الگویی که ترکیه ارائه می‌دهد مبتنی بر قرائتی خاص از اسلام است که برخلاف قرائت‌های رادیکال، جهان غرب را دشمن جهان اسلام تلقی نمی‌کند و در تلاش است با خلق وجه اشتراکی میان غرب و اسلام، همزیستی مسالمت آمیز میان این دو را تضمین نماید و از این روست که به «اسلام میانه رو» شهرت یافته است.(نوروزی فیروز، ۱۳۹۱: ٦١) در واقع یکی از عوامل مهمی که به ترفیع موقعیت فتح الله گولن منجر شده است، نظریه او در باب تلفیق ناسیونالیسم و اسلام است. این نظریه را برخی از هواداران او در سایرکشورها هم پیاده کرده‌اند و اصول ناسیونالیسم را با شرایط بومی آن کشورها وفق داده‌اند.(آگای و سعادتی، ١٣٨٦: ٣٢) بنابراین

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الاسلامي
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

یکی از اهداف اصلی گولن، به طور همزمان، اسلامی کردن ایدئولوژی ناسیونالیستی ترکیه و ترکی کردن اسلام است.وی امیدوار است که ارتباط میان مذهب و دولت بار دیگر مانند دوره عثمانی که رهبران زندگی خود را بر مبنای احکام اسلامی تنظیم می‌کردند، احیا شود.(سلیمانی و عبادی، ۱۳۹٤: ۱۱۲) چنین رهیافتی از دید وی باعث تقویت دولت و بدینسان حفاظت از جامعه از طریق بسط و گسترش دادن مشروعیت دولت و تقویت توانایی‌اش برای بسیج توده‌ها خواهد شد. گولن معتقد است که استنباط و تجارب مردم آناتولی از اسلام، متفاوت از استنباط و تجارب دیگران به ویژه عرب‌هاست.او از اسلام آناتولیایی و مبتنی بر تسامح و تساهل و عاری از محدودیت‌های سخت گیرانه یا فتاتیسم می‌نویسد و به طور مرتب بر لزوم آزادی عبادت و اندیشه در ترکیه تاکید می‌ورزد.(ارس و دیگران، ۱۳۸۱: ٦۳)

در نظر گولن بهترین الگو برای جهان اسلام الگوی ترکیه عثمانی است. یعنی الگویی متشکل از دو عنصر اسلام وترکیه (اسلام ترکی). در حقیقت اسلام در نگاه گولن،برداشت‌ها و استنباط‌های وی (جنبش نور) از دین اسلام است که بهترین نمونه آن را می‌توان در عثمانی مشاهده کرد.(موثقی واعتمادی فر، ۱۳۹۲: ۱۵۸) بنابراین گولن درصدد ترکی کردن اسلام است؛ یعنی اداره جهان بر اساس تجربه ترکیه عثمانی که برابر است با تساهل و تسامح مذهبی و سیاست عرفی.(نوروزی فیروز، ۱۳۹۱: ۷۰-۷۱)

٦,٤ ارائه راه حل:

برخی از مهم‌ترین سیاست‌های جنبش گولن برای حل و فصل مشکلات جامعه عبارتند از:

٦,٤,١ اسلام غیر سیاسی:

سیاسی نمودن مذهب از دید گولن امری تقلیل گرایانه است، زیرا ارتباط رمز آلود و معنوی میان انسان و پروردگار را به حد ایدئولوژی تقلیل می‌دهد.او در این باره می‌نویسد:«مذهب رابطه‌ای میان مردم و پروردگار است. حس مذهبی در اعماق قلب زنده می‌ماند، چنانچه اشکال آن آر نشان دهید، به معنی آن است که آن را خواهید کشت.(Gulen: بی تا)سیاسی نمودن مذهب پیش از آسیب زدن به حیات حکومتی، به مذهب زیان می‌رساند.از نظر او مذهب نخست بر جنبه‌های تغییرناپذیر زندگی و وجود متمرکز می‌شود، درحالیکه نظام‌های سیاسی ، اجتماعی ، اقتصادی و ایدئولوژیکی تنها بر جنبه‌های خاص تغییرپذیر اجتماعی زندگی دنیوی ما توجه می‌نماید.با این حال وی با بی تفاوتی مذهبی‌ها نسبت به امور سیاسی

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

موافق نیست و آنان را به برکناری از حوزه سیاست و یا اجتناب از توجه به سیاست تشویق نمی‌کند؛(نوازنی و دیگران،۱۳۹۳: ۱۵۷) بلکه حتی ارتش، آموزش و پرورش و سازمان‌های امنیتی وسیاسی را مناسب‌ترین مکان برای تبلیغ عقائد خود می‌داند.(مرادیان، ۱۳۸۵: ٥٧٤) سعید نورسی معتقد بود که خداوند هر انسانی را به طور انفرادی مورد داوری قرار می‌دهد و هرانسان، در پیشگاه داوری الهی به تنهایی مبعوث می‌شود.بنابراین جنبش اسلامی باید بکوشد که تمرکز خود را بر هدایت «افراد»قرار دهد تا به راه راست هدایت شوند.(آگای و سعادتی، ١٣٨٦: ٣١) گولن به تقدس و روحانی بودن مذهب اعتقاد دارد و از همین روست که معتقد است نباید از مذهب به عنوان ابزاری برای هرگونه هدف دنیوی استفاده کرد.از نظر وی ترکیب سیاست و مذهب موجب تقدس زدایی از مذهب شده و آمیختگی سیاست با امیال انسانی منجر به تحقیر دین می‌شود. (Grinell,2009:10)بنابراین فتح الله گولن از جمله اندیشمندان مسلمانی است که همواره نه تنها از هرگونه فعالیت سیاسی هدفداری دوری کرده بلکه بارها هرگونه ادعای رهبری سیاسی و یا تلاش برای کسب قدرت سیاسی را نیز انکار کرده است.وی که تلاش می‌کند تا از خود چهره یک متفکر «غیرسیاسی» ارائه دهد،بر دوستی و محبت میان انسانها با یکدیگر و میان انسان و پروردگار تاکید دارد و چنین اظهار می‌دارد که « جز خشنودی خداوند، هدف دیگری وجود ندارد.» گولن حتی جنبشی را که به نام خود رهبری می‌کند،جنبش «غیرسیاسی» معرفی نموده و می‌افزاید: «علی رغم اقدام و یا تحرک جمعی این جنبش، نمی‌توان آن را به عنوان جنبشی سیاسی تلقی نمود.»(نوازنی و دیگران، ۱۳۹۳: ۱۵۲-۱٦۳) در واقع در نگاه گولن کشورداری بیشتر مقوله‌ای عرفی است تا دینی و جامعه بایستی براساس عقل مدیریت شود.به بیان دیگر وی به نوعی جدایی دین از سیاست معتقد بوده و براین باور است که دین و شریعت برای حوزه سیاسی برنامه نداشته و آن را به عرف واگذار کرده‌اند، لذا با دولت‌های دینی مخالف است.(نوروزی فیروز، ۱۳۹۱: ٦٩) بنابراین در تفکرات گولن می‌توان به راحتی گفت وگوی تمدن غرب و شرق و اسلام ودموکراسی را مشاهده کرد.(Danforth,2008: 84)البته درک این نکته که ترکیه دارای سابقه یک امپراطوری بزرگ اروپایی و آسیایی بوده ، انعکاس مهمی است موقعی که درباره مکان و جایگاه ترکیه مدرن و گولن قضاوت می‌شود، چراکه ایشان به شدت تحت تأثیر این گذشته قرار دارد.(MacDonald,2012: 102)

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

٦,٤,٢ نوزایی اسلام مبتنی بر آموزش:

از نظر گولن اسلام و مدرنیته با یکدیگر سازگار بوده و از طریق آموزش می‌توان جامعه سنتی را با تمدن نوین همساز و همراه کرد.در واقع به نظر گولن و نورسی علم مدرن، ابزاری است برای آنکه به کمک آن و با مطالعه در مخلوقات،درک عقلانی‌تری از خداوند به چنگ آوریم. بنابراین تنها راه حفظ دین در عصر مدرن، همین است و بس.(کوهی: ۱۳۸۸/۰۹/۱۱) علم مدرن،شناخت عقلانی جهان را به ما ارزانی می‌دارد. مدارس سکولار که در عین حال توجهی به دین هم نداشته باشند، پایه‌های این علم مدرن را مستحکم خواهند کرد. به گمان گولن، علم پایه‌های رفاه اقتصادی،یکپارچگی اجتماعی و استقلال ملی را تشکیل می‌دهد و این مسائل، همان اهداف اصولی واساسی هستند که هم نظام مدرن و هم اسلام مدرن را حفظ خواهند کرد.(آگای و سعادتی، ١٣٨٦: ٣٢) در نتیجه نظر گولن در مورد اسلام مدرن تقریباً مانند دیدگاه هابز است.گولن نیز مانند هابز معتقد است که رمزو رازهای مذهب چون قرص‌های درمان بخشی هستند که اگر درست بلعیده شوند، خاصیت درمانی خواهند داشت، اما اگر جویده شوند بدون آنکه تاثیری بگذارند بالا آورده می‌شوند.(فراتی، ١٣٨٤: ١٧٥) بنابراین گولن بهترین راه استفاده از مذهب را تلفیق آن با علوم مدرن و آموزش‌های نوین می‌داند.

٦,٤,٣ دموکراسی و تساهل:

همان گونه که فوکوتساوا یوکیچی بر این باور بود که تمدن دارای دو بخش مادی و معنوی است.تمدن موردنظر گولن نیز متکی بر دو بعد مادی و معنوی است.اسلام می‌تواند بعد معنوی تمدن را پوشش دهد و بعد مادی تمدن را نیز می‌توان از غرب اقتباس کرد. (بحرانی، ۱۳۹۱: ۲-۵) جنبش گولن درصدد پیوستن به جهان مدرن از طریق آشتی دادن ارزش‌های مدرن و سنتی است.(عثمانی: ۱۳۹۲/۰۷/۱۸) این تلاش برای ایجاد ترکیبی از عقاید مشابهی است که آخرین متفکران ملی گرای امپراطوری عثمانی در پیش گرفته بودند.از جمله این اندیشمندان می‌توان به نامق کمال و ضیاء گوک آلپ اشاره کرد.(رابینسون، ١٣٤٧: ٢٣) مثلاً ضیاءگوک آلپ بر لزوم ترکیب عناصر برگرفته از فرهنگ ترکیه با عناصر مبتنی بر علوم و فناوری غربی تاکید می‌کرد.گولن و مریدانش با پذیرش تمدن غربی به عنوان بنیادی مستحکم برای حیات مادی در عین حال با درنظر گرفتن تمدن اسلامی به عنوان بنیانی مناسب

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

برای حیات معنوی انسان در واقع یک گام از گوک آلپ جلوتر می‌روند. اما باید به این نکته توجه کرد که جنبش گولن با ویژگی‌های محافظه کارانه خود برای کسانی جذابیت دارد که معتقدند نظام سیاسی باید بیش از حد بر سکولاریسم و مدرنیزه شدن تاکید کند.(اطهری و دیگران، ۱۳۹۲: ۲-۳)

گولن برقراری گفتمان میان فرهنگ‌های مختلف برای تبادل علم و آگاهی و نظریات متنوع را لازم می‌داند و اولین گام در این زمینه را فراموش کردن اختلافات گذشته، نفی مجادله و الویت قائل شدن برای نقاط اشتراک و به حاشیه راندن نقاط افتراق عنوان می‌کند. گولن معتقد است که باید تسامح و تساهل در جامعه گسترش یابدچراکه مسامحه باعث گسترش افق‌های پیش روی آدمی می‌شود.(Gulen,2003: 2) البته عقاید گولن درباره تسامح و تساهل و گفت و گو به مسلمانان محدود نمی‌شود، بلکه مسیحیان و یهودیان را نیز در برمی گیرد.وی دوبار با پاتریارک بارتولومئوس، رهبر ارتدوکس های یونانی، در استانبول ملاقات و گفت وگو داشته است و چندین بار نیز با رهبران مسیحیان و یهودیان برای ترویج و گفت وگوی میان مذاهب دیدار و گفت وگو کرده است. گولن در فوریه ۱۹۹۸، در رم به دیدار پاپ رفت و یکی از خاخام‌های ارشد اسرائیلی را نیز در ترکیه به حضور پذیرفت.(ارس و دیگران، ۱۳۸۱: ٦٤) بنابراین می‌توان گفت که راه حل اصلی گولن تسامح و تساهل دینی و همکاری با جهان غرب بدون هیچ وقفه‌ای است تا زمینه‌ی رشد و توسعه جهان اسلام فراهم شود.

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

نتیجه گیری:

فتح الله گولن بنیانگذار یک جریان یا جنبش آموزشی و اقتصادی است که ظرف ۳۰ سال گذشته شبکه عظیمی از مدارس تقریباً یکسان و شرکت‌های عظیم را در ترکیه و سایر نقاط جهان شکل داده است. البته لازم به ذکر است که جریان گولن اگرچه در نظام آموزشی خود الهاماتی از اصول اسلامی داشته است، اما اصولاً آموزش را مقوله‌ای غیر دینی دانسته و تمرکز اصلی‌اش را بر روی شیوه‌های آموزشی مدرن قرار داده است.بنابراین یکی از راه‌های شناخت جایگاه گولن در جهان اسلام این است که جماعت گولن را یکی از سازمان‌های فعال در جوامع مدنی کشورها بدانیم که به رغم ساختار سلسله مراتبی و صوفی مسلکانه، توانسته است به علت خودمختاری از دولت و قدرت‌های حاکمه، نقش مهمی در جامعه جهانی ایفا کند.

البته لازم به ذکر است که یکی از اصلی‌ترین اهداف گولن از تمامی فعالیت‌های خود، اسلامی کردن ایدئولوژی ناسیونالیستی و به ویژه نایسونالیسم ترک و ترکی کردن اسلام بوده است.در حقیقت بررسی رابطه دین و دولت در اندیشه فتح الله گولن اثبات می‌کند که ایشان معتقد به نوعی سکولاریسم معتدل و جدایی میان نهاد دین ودولت بوده است و تغیرات اخلاقی را بر تغییرات ساختاری و سیاسی ترجیح می‌دهد.بنابراین اندیشه گولن براساس چهارچوب تحلیلی اسپرینگز را می‌توان در چهار مرحله مورد بررسی قرارداد.ایشان در مرحله اول(مشاهد) تمامی مشکلات جهان اسلام را در فقر و تفرقه دانسته و علل آن را (مرحله دوم) بی سوادی و استبداد حاکم بر جوامع اسلامی می‌داند. او سعی می‌کند آرمانشهری ترسیم کند(مرحله سوم)که تغییرات اخلاقی بر هر تغییر دیگری الویت داشته باشد.در نهایت راه حل ایشان (مرحله چهارم)نیز نوزایی اسلام بر اساس آموزش و گسترش فضای تساهل و تسامح است.

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

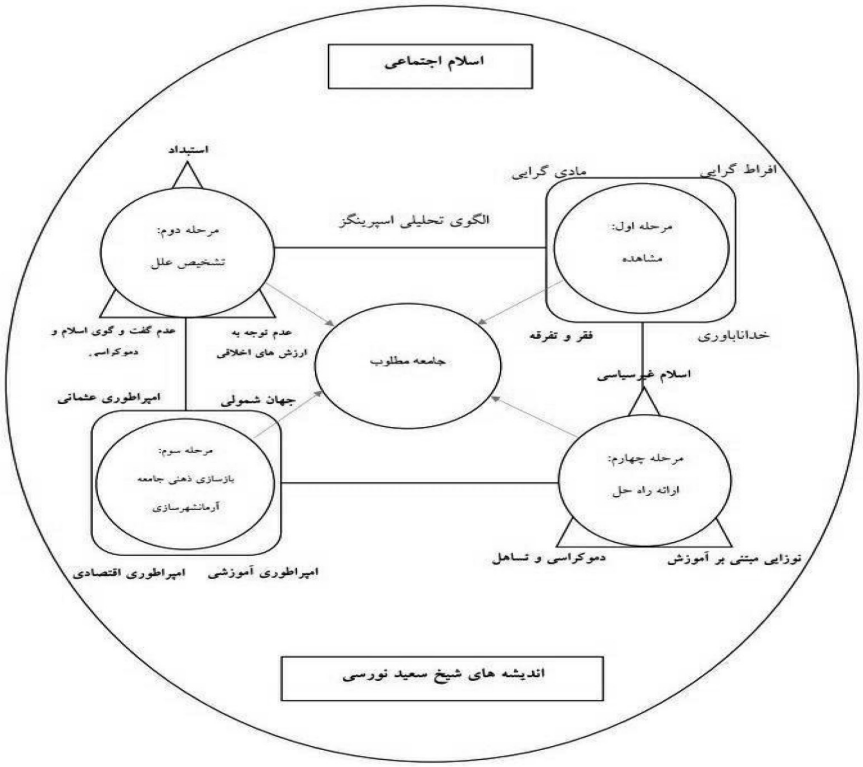

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

منابع

اخوان کاظمی، مسعود و ویسی، سارا (۱۳۹۱). «زنان و تقابل سکولاریسم دولتی و اسلام گرایی روبه رشد در ترکیه»، *فصلنامه مطالعات خاورمیانه*، شماره اول، صص ۱۳۶-۱۱۵.

ارس، بولنت و عمر، کاها و اطهری، سیداسدالله (۱۳۸۱). «جنبش اسلام لیبرالی در ترکیه»، *فصلنامه مطالعات خاورمیانه*، شماره ۳۲ ، صص ۸۲-۵۹.

اسپرینگز، توماس (۱۳۷۰). *فهم نظریه‌های سیاسی*، ترجمه فرهنگ رجایی، تهران: انتشارات آگاه، چاپ دوم.

اطهری، سیداسدالله و حاجی مینه، رحمت و عنایتی شیکلائی، علی (۱۳۹۲). «بررسی مقایسه‌ای رویکردهای ایران و ترکیه در قبال تحولات خاورمیانه»، *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، شماره چهارم، صص ۲۵-۱٤۵۱.

افتخاری، اصغر (۱۳۸۵). «شرعی سازی سیاست،چارچوب معرفتی برای تحقق ایده سیاست اسلامی»، *دوفصلنامه دانش سیاسی*، سال هشتم،شماره ٤، صص ۱۰۲-٦۹.

آگای، بگیم و سعادتی، کامیار (۱۳۸۱). «شناخت: نسخه‌ای عملگرایانه برای جنبش اصلاحگرای اسلامی(نگاهی گذرا به اندیشه‌های فتح الله گولن)»، *اخبار ادیان*، شماره ۲۳، صص ۳۳-۲۹.

ایگدمیر، اولوغ و دیگران (۱۳٤۸). *آتاتورک*، ترجمه حمید نطقی، تهران: موسسه فرهنگی منطقه‌ای تهران، چاپ اول.

بحرانی، مرتضی (۱۳۹۱). «بررسی یک مانع فلسفی گذر به دموکراسی در جهان اسلام»، *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، ،شماره چهارم، صص ۱۵-۱.

بدل، حسن(۱۳۸۳). «شرایط دینی و مذهبی کشور ترکیه»، *پژوهش نامه حکمت و فلسفه اسلامی*، شماره ۱۰ و ۱۱، صص ۳۰۸-۲۹۱.

برزگر، ابراهیم و خانی آرانی، الهه (۱۳۹۰). «بازتاب انقلاب اسلامی ایران بر اروپای غربی»، *فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی*، سال هشتم، شماره۲٦، صص ۱٤٤-۱۱۹.

پولادی، کمال (۱۳۹۲). *تاریخ اندیشه سیاسی در غرب(از ماکیاولی تا مارکس)*، تهران: نشر مرکز، چاپ هشتم.

حقیقت، سید صادق (۱۳۹۳). *مبانی اندیشه سیاسی در اسلام*، قم: انتشارات دانشگاه مفید، چاپ دوم.

ر.بال،آلن و پیترز، ب.گای (۱۳۹۰). *سیاست و حکومت جدید* ، ترجمه عبدالرحمن عالم ، تهران: نشر قومس، چاپ دوم.

رابینسون، ریچارد (۱۳٤۷). *جمهوری اول ترکیه*، ترجمه ایرج امینی، تبریز: چاپخانه محمدی، چاپ اول.

سلیمانی، غلامعلی و عبادی، بهزاد (۱۳۹٤). «حزب عدالت و توسعه: شکاف‌های اجتماعی و میانجیگری سیاسی»، *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، شماره دوم، صص ۱٤۳-۱۱۱.

شجاعی زند، علی رضا(۱۳۸٦). «مبانی عقلی مناسبات دین ودولت»، *دوفصلنامه دانش سیاسی*، سال سوم، شماره سوم، صص ۱٦۸-۱٤۱.

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

عالم، عبدالرحمن (۱۳۹۲ الف). *تاریخ فلسفه سیاسی غرب (عصر جدید و سده نوزدهم)*، تهران: اداره نشر وزارت امورخارجه، چاپ شانزدهم.
عالم ، عبدالرحمن (۱۳۹۲ ب). *بنیادهای علم سیاست*، تهران: نشر نی، چاپ بیست وپنجم.
علیزاده، بیوک (۱۳۷۱)، *فلسفه اسلامی*، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول.
عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۸۵). *مبانی اندیشه سیاسی اسلام*، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ سوم.
فراتی ، عبدالوهاب (۱۳۸٤). «دین و دولت در اندیشه هابز،لاک و کانت»، *فصلنامه علوم سیاسی دانشگاه باقرالعلوم*، شماره ۳۲، صص ۱۹٤-۱٦۵.
فیرحی، داود (۱۳۹٤ الف). *نظام سیاسی و دولت در اسلام*، تهران: انتشارات سمت، چاپ دوازدهم.
فیرحی، داود (۱۳۹٤ ب). *تاریخ تحول دولت در اسلام*، قم: انتشارات دانشگاه مفید، چاپ ششم.
فیرحی، داود (۱۳۹٤ ج). *قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام*، تهران: نشر نی، چاپ چهاردهم.
قادری، حاتم (۱۳۹٤). *اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران*، تهران: انتشارات سمت، چاپ چهاردهم.
مجیدی، حسن و شفیعی قهفرخی، امید (۱۳۹۱). «مقایسه رابطه دین و دولت در اندیشه ابن رشد و آکوئیناس»، *دوفصلنامه دانش سیاسی*، سال هشتم، شماره اول، صص ۱٦۱-۱۲۷.
محمدی،نعیما و جوانمرد، کمال (۱۳۹۳). «مطالعه موردی جنبش‌های اجتماعی زنان در کشورهای ترکیه، مصر، عربستان سعودی و مالزی»، *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، شماره سوم، صص ۱٤۵-۱۷٦.
مرادیان، محسن (۱۳۸۵)، *برآورد استراتژیک ترکیه*، تهران: انتشارات ابرار معاصر تهران، چاپ اول.
مفیدی احمدی، حسین (۱۳۹۳). «تغییر رویکرد گروه‌های اسلامی ترکیه در روند الحاق به اتحادیه اروپا» *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، شماره سوم، صص ۲۰۲-۱۷۷.
ملک اف، علاءالدین (۱۳۸۹). «پیشگامان تقریب: هم زیستی گروه‌های مختلف در اندیشه فتح الله گولن»، *اندیشه تقریب*، شماره۲۵، صص ۹۸-۷۷.
موثقی، سیداحمد و اعتمادی فر، امین (۱۳۹۲). «زمینه‌های اجتماعی اسلام گرایی ایران و پسا اسلام گرایی ترکیه»، *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، شماره چهارم، صص ۸۲-۵۸.
میراحمدی، منصور و رضائی پناه، امیر (۱۳۹٤). «گفتمان اسلامگرایی فرهنگی فتح الله گولن(اسلام به مثابه هویت و فرهنگ)»، *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، شماره ۳۰۲، صص ۱۰۹-۹٤.
ناقد، خسرو (۱۳۸۵). «جهان اسلام بر سر دوراهی»، *اخبار ادیان*، شماره ۱۹، صص ۷۸-۷۷.
نوازنی، بهرام و اعتضاد السلطنه، نوژن و صالحی، معصومه (۱۳۹۳). «فتح الله گولن و جنبش اجتماعی-سیاسی وی در ترکیه»، *فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام*، شماره ده، صص ۱۷۳-۱۵۱.
نوروزی خیابانی، مهدی (۱۳۹۱). *فرهنگ جامع لغات و اصطلاحات سیاسی*، تهران: نشر نی، چاپ هشتم.
نوروزی فیروز، رسول(۱۳۹۱). «اسلام ترکی تقابل ابا اسلام انقلابی؛ مروری بر اندیشه‌های فتح الله گولن»،

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

رهیافت انقلاب اسلامی، شماره ۱۹، صص ۷۸-۶۱.
وینسنت، اندرو (۱۳۸۹). *نظریه‌های دولت*، ترجمه حسین بشریه، تهران: نشر نی، چاپ هفتم.
القرضاوی، یوسف (بی تا). الاسلام و العلمانیه وجها لوجه، القاهره: مکتبه وهبه.
عثمانی،فیض محمد،«علامه گولن به عنوان نویسنده»، ۱۳۹۲/۰۷/۱۸،f gulen، قابل دسترسی در آدرس:
http://www.fgulen.com/fa/fethullah-gulens-life/about-fethullah-gulen-and-the-gulen-movement/36973-fethullah-gulen-as-an-author
کوهی،عبدالعلی،«استاد فتح االه گولن در سال ۲۰۰۸ م به عنوان برازنده‌ترین روشنفکر جهان شناخته شد»، ۱۳۸۸/۱۱/۰۹،f gulen، قابل دسترسی در آدرس:
http://www.fgulen.com/fa/fethullah-gulen-in-media/31721-fethullah-gulen-was-recognized-in-2008-as-top-intellectual
f gulen،«Sohbet Atmosferi»،Gulen،fethullah،بی تا، قابل دسترسی در آدرس:
http://www.fgulen.com/tr/fethullah-gulenin-butun-eserleri/1882-sohbet-atmosferi
f gulen،«hayat kronolojisi»،Gulen،fethullah/10Haziran/2006، قابل دسترسی در آدرس:
http://www.fgulen.com/tr/fethullah-gulen-hayat-kronolojisi
Gülen, F. (2006). Fikir Atlası (Fasildan Fasila 5).
Hornby,A.S.(1384), Oxford Advanced Learners dictionary of Current English,Ed. By Sally Wehmeier, phonetic ed.Michael Ashby
Erbakan, N. (2014). Davam.,*Milli Gazete Ankara Kitab Kulübü* , Ankara
Gülen, M. F. (2016). *Asrın Getirdiği Tereddütler 1-4*: TEK CİLT. Blue Dome Press.
Gülen, M. F. (2003). *Ersad ekseni* , Nil yayınları.
Lovell, D. (2011). Turkey in Europe: Record, Challenges and the Future. *Insight Turkey*, 13(3), 173.
Danforth, N. (2008). "Ideology and pragmatism in Turkish foreign policy: From
Atatürk to the AKP". *Turkish Policy Quarterly*, 7 (3), pp.83-95
Genel kurmay Başkanlığı Tarafindan hazırlanmiş. (2001). Atatürkçülük , Atatürkün görüş ve Direkifleri . Milli Egitim Basım Evi , Istanbul
MacDonald, D. B. (2012). "Imperial legacies and neo-Ottomanism: Eastern
Europe and Turkey". *Insight Turkey*, 14 (4), pp.101-20.
Grinel, K (2009). "conservatism , democracy and decolonial option: Reading Fethullah Gulen as political thinker". *Conference Muslim between Modernity and Tradition,*

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]

Postdom.

Isgandarova, N (2014). "Fethullah Gulen s Thought and practices as an Attempt to Reconcile Islam with Secularism". *Journal of philosophy and theology*, 2 (2), pp.203-216

به این مقاله این‌گونه استناد کنید: DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۰۶۰۲۰۸

مجیدی، حسن؛ پیروزفر، مهدی (۱۳۹۵)، «دین و دولت در اندیشه فتح الله گولن براساس چارچوب تحلیلی اسپرینگز» فصلنامهٔ پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، س٦، ش۲، تابستان ۹۵، صص ۲۰۵-۱۷۹.

[Downloaded from mail.priw.ir on 2026-09-26]